

CRKVA I DRŽAVA U POTRAZI ZA MODELOM ODNOSA

Mirko ĐORĐEVIĆ

Da je Isus hteo da stvara državu – stvorio bi imperiju snažniju i od Rima i od Vizantije. Crkva kao „ideološki servis“ – istorijska oponašanja „Konstantinovog modela“. Dok se Evropa u svom Ustavu vraća Hristovom načelu odvojenosti Crkve i države, crkve na pravoslavnom Istoku ostaju de iure odvojene od države ali ne i de facto

U SVIM RASPRAVAMA O ODNOSIMA

između države i hrišćanske Crkve – a one traju bukvalno vekovima – najčešće se pominje neki *model*, pri čemu nije uvek jasno na šta se misli. Odnosno, i kada je to jasno, pomenuti pojam se apsolutizuje do te mere da se pomišlja na nešto gotovo po čemu se odnosi mogu ravnati. Takvog gotovog modela, međutim, nema i za njim se traga.¹

Bez obzira na to, svi koji govore o ovom pitanju, pominju „krizu modela“ i reklo bi se da zaista postoji nešto kao gotov „kalup“ – što je reč bliska reči „model“. Navodno, jednom je i za svagda taj odnos rešen i toga se u istoriji jednostavno treba držati. Oni koji bolje poznaju istoriju Crkve, naravno, znaju da stvari uopšte ne stoje tako. Odnosno, ako nešto slično i postoji – to su pre određene paradigme koje nisu – barem mnoge od njih – izgubile svoju vrednost.

No, bilo kako bilo i prihvatili mi izraz model, ili prihvatili pojam paradigme, izbor koji nam istorija nudi nije mnogo veliki. Naime, od početka – od utemeljenja Crkve – taj se problem otvarao na zaista složen način, i samo se manje upućenima čini da se može ići tragom nekog „modela“, pa da sve bude lako. Ne samo za tumačenje, već i za korišćenje u odnosima između države i Crkve.

¹ Ovde ćemo nabrojati neke varijante, ali se nećemo baviti njihovim dubljim smislom – osim u slučajevima koji su se nametali ili se i sada nameću kao sasvim konkretni fenomeni. Na neki način smo se u tom poslu zaustavili kod „rešenja“ koja se vide u Ustavu Evropske Unije.

Najčešća greška je u sledećem: smatra se da su država i Crkva slični „entiteti“ i da se stoga njihovi odnosi mogu uređivati po nekom modelu. A stvari stoje upravo obrnuto. Država i Crkva su po svojoj prirodi različiti fenomeni pa je neko primeravanje ili poređenje moguće, ali se iz njega ne mogu izvući trajni zaključci koji bi predstavljali neki, jednom pronađeni, konačni model. U tom smislu ne postoji „kriza modela“, već trajnog modela i nema. Bilo da se govori o „modelu“ koji je ponudio car Konstantin 325. godine, ili o srednjovekovnoj praksi koja je poznata pod imenom *dictatus pape*, ili o stapanju Crkve i države – to je učenje poznato pod imenom *simfonija* – ove nas nedoumice u svakoj prilici prate.

Neki moderni istoričari Crkve – recimo, ruski naučnik D.V. Pospelovski – stoga i ne barataju pojmom *model* iako izvrsno poznaju sve što podseća na to – posebno u XX veku kada su se problemi iskomplikovali.

Nužna je još jedna napomena upravo u vezi sa pomenutim brojem nekih mogućih „modela“.

Tu se suočavamo sa nečim neobičnim, pa i bukvalno paradoksalnim. Naime, u istoriji Crkve imamo Isusovu paradigmu koju niko i ne naziva modelom i potom čin cara Konstantina iz 325. godine koji se imenuje kao „konstantinovska era u Crkvi“ ili kao „konstantinovski zagrljaj“ koji u odnosima Crkve i države još traje. Nakon velike Revolucije u Francuskoj 1789. godine imamo novo stanje – a to je da su Crkva i država odvojene. Sve ostalo se – koliko god iz veka u vek izgledalo drugačije – uklapa u jedan sličan „model“ ili se ravna po određenoj paradigmi. Najčudnije u svemu je nešto drugo: ono što je Isusovo polazište skoro da se dakle i ne uzima u obzir, ili se malo poznaje. No, vreme je za još jedan sud koji podseća na zaključak: od samog početka do danas, pokazalo se da odnosi između države i Crkve mogu biti dominacija jednog nad drugim, ili rešeni, kako se to kaže, *konkordatski*. Dakle, nekim sporazumom.

Zaboravljena Isusova paradigma

Iz veka u vek nešto se ponavlja. Tako se u novije vreme i kod nas ponovo govori o „*simfoniji*“, iako je to lišeno svakog smisla. Izgubljeni u detaljima – u istorijskoj „šumi“ – često smećemo s uma ono što je trebalo prvo da vidimo.

Nešto slično nas, dakle, prati i u raspravama o modelima odnosa države i Crkve.

Naime, postoji „model“ koji je ponudio sam Isus i to u svoje vreme, 210 | na samom početku svoje spasenjske avanture u ljudskoj istoriji. On je za-

pravo nedvosmisleno odvojio državu i Crkvu i to nije bilo nikako slučajno. Da je Isus hteo da stvara državu, onom moći koju je imao, stvorio bi imperiju – snažniju i od Rima i od Vizantije. No, on je stvarao nešto što je suprotnost državi kao organu represije – Crkvu koja onda nužno mora biti odvojena od države.² Teza da je On hteo da bude „kralj judejski“ stvar je političke konjunktore i odnosa snaga u ondašnjim napetostima između Rima i provincija.

Ako ovo Isusovo načelo zaboravljaju oni koji tragaju za modelom u odnosima države i Crkve, to se nije desilo tvorcima jednog laičkog modernog rešenja. Onog iz Ustava Evrope koji se usvaja u zemljama članicama Evropske Unije. Sam Valeri Žiskar d'Esten polazi zapravo od tog načela i kao laik se poziva na Isusovu paradigmu.³ Dakle, laička država – u ovom slučaju evropska zajednica država – odriče se presije u bilo kom smeru i odnose temelji na principu odvajanja Crkve i države. Zabune u svemu ovome prate one koji stvari simplifikuju.

Isusova paradigma je – deluje neobično – ostala nekako zaboravljena u istoriji i „model“ je tražen u drugom smeru.

Radilo se, zapravo, o sudaru države i Crkve, o borbi za dominaciju. I samo u određenim momentima imamo sporazume koji su bili rešenje, ali za neko vreme.

"Konstantinova era" – car i vladike na istom jastuku

Sasvim drugačije stoje stvari sa „modelom“ koji je promovisao car Konstantin 325. i oko kojeg – kao što smo pomenuli – još traju veliki nesporazumi, jer se mnogima čini da je to model za sva vremena.

Da bi ovo bilo jasnije, navešćemo samo jedno, kako se nama čini veoma karakteristično mesto iz biografije cara Konstantina poznate pod naslovom *Vita Constantini* čiji smisao ne bi trebalo gubiti iz vida. Mesto na slikovit način osvetljava okolnosti u vezi s problemom kojim se mi i bavimo. To je bilo vreme sabora u Nikeji koji je izradio *Simvol vere* koji se i danas upotrebljava kao molitveni obrazac, a pisac ovog dela je znameniti istoričar Crkve Jevsevije ili Euzebije, kako ga na Zapadu nazivaju. To je godina 325. kada car ediktom za-

² Kod jevanđeliste Mateja (22, 15–21) stoji jasno izrečen odgovor učenicima – „Tada rečim – podajte dakle ćesaru ćesarevo a Božje Bogu.“ To potvrđuje uvid u sva „korespondentna“ mesta kakva su kod Marka 12, 13–17, te kod Luke 20, 21–25. Uostalom, na saslušanju kod guvernera Judeje Pontija Pilata Isus jasno naglašava da njegovo carstvo „nije od ovoga sveta“.

³ V. Giscard i Estaing, *La Constitution pour ¾ Europe*, izdanje Albin Michel, Paris 2003.

branjuje progon hrišćana i hrišćanstvo postaje državna vera. „To što se tada događalo, uopšte se i ne može rečima opisati – započinje Jevsevije svoje kazivanje – telesna straža i pretnja su sa isukanim mačevima hodali oko predvorja i carske palate, pored njih su božji ljudi mogli koračati i ulaziti u palatu. I onde su jedni ležali na istom jastuku s carem, a drugi počivali na jastucima s jedne i s druge strane.“ Slika je zaista neobična. Naime, drevni su Rimljani jeli ležeći, pa se ne treba čuditi što su i vladike ležale pored cara za trpezom, ali se valja čuditi što su u sve to poverovali iako su mnogi imali na telu još vidljive znake mučenja kojima su bili podvrgavani u vreme progona. „Čovek bi lako mogao pomisliti – nastavlja Jevsevije ushićeno – da se nalazi u Hristovom carstvu i čini se da je sve to samo priviđenje, a ne stvarnost“.

Ako je već reč o stvarnosti, ona je bila mnogo oporija nego što se ushićenom crkvenom istoričaru činilo u tom momentu. D.V. Pospelovski je među onim modernim istoričarima koji to objašnjavaju vodeći računa o svim okolnostima važnim za Crkvu i državu, odnosno, za taj Konstantinov „model“.

Pospelovski – čije su knjige poznatije na Zapadu nego u njegovoj zemlji – ističe nekoliko momenata preko kojih se ne bi smelo olako prelaziti. Najpre, car Konstantin još i nije bio kršten 325. i bio je i ostao pravi paganin – ubio je brata i sina ali je s Crkvom bio u nekim posebnim odnosima, o čemu vredi govoriti ako se hoće razumeti u pravom smislu njegov model.⁴ Obe strane – i car Konstantin i Crkva – su imale svoje jake motive i razloge. Konstantin je prekinuo gonjenje Crkve ali je Crkvu stavio pod svoju kontrolu, bukvalno je potčinio sebi. On je sazivao sabore, objavljivao verske dogme i arbitrirao u verskim stvarima. Štaviše, on je od Crkve načinio državnu ustanovu koja mu se u svakoj prilici pokorava. U tim nemirnim vremenima Crkva je sledila njegove zapovesti koga goniti – a progonejeni su oci crkveni – a koga ne. U cilju ojačanja svoje apsolutne vlasti car je od Crkve načinio neku vrstu „ideološkog servisa“. U tome i jeste pravi smisao tog „modela u odnosima“ koji se u istoriji Crkve imenuje kao „konstantinovska era“. I, kako god se uzelo, ta era zaista nije okončana. Vlast je uvek nastojala da od Crkve načini nešto slično.

S druge strane, razlozi koje u tom momentu navodi Crkva – koji se i danas ponavljaju – ne mogu se potcenjivati i svode se na sledeće: u uslovima takvog progona kakvom je bila izložena, nema izgleda da Crkva svoju delat-

⁴ Zbog takvog carevog stava prema Crkvi – o čemu će još biti govora – Crkva cara Konstantina smatra „ravnoapostolnim“ i svetim. Naša ga Srpska pravoslavna crkva slavi svake godine 3. juna pod imenom posebnog praznika Sveti car Konstantin i carica Jelena. Pod „crvenim slovom“ se dakle nalazi njegova majka Jelena, a ne supruga koju je takođe pogubio. Taj splet okolnosti je tipičan za ono vreme ali se mnogo toga u Crkvi ponavlja i danas.

nost može nastaviti i to s nekim uspehom. Lako se zapaža da je po sredi istorijski kompromis koji nijednoj strani nije nudio sve. Iako je car Konstantin, mora se priznati, u tom kompromisu više dobio.

No, ostao je dakle jedan „model“ koji će se – kakav god da je – u istoriji ponoviti mnogo puta. I veliko je pitanje da li se neće održati duže nego što se predviđa. Barem u zemljama koje stoje izvan integracijskih tokova modernog sveta, u kojima opstaje mit o nekom „trećem putu“ i u kojima se očekuje neka vrsta tradicionalističke revolucije koju zovu „duhovna obnova“. To je tipičan primer konkordatskih odnosa između države i Crkve tradicionalnog tipa – odnosi se inače mogu graditi u principu samo na sporazumu.

Ovaj tip konstantinovskog modela ima dve važne odlike – prva je u tome da je on izraz konkretnog odnosa političkih struktura moći, a druga se sastoji u činjenici da u njemu jedna – jača strana – biva dobitnik.

Staljin i crkva – jedno istorijsko oponašanje

Jedno interesantno istorijsko oponašanje srećemo mnogo vekova kasnije. Reč je o Staljinovom konkordatu sa Ruskom pravoslavnom crkvom.

Sve do nedavno, taj događaj je bio obavijen velom tajne no u novije vreme – mada arhive još nisu u potpunosti dostupne – o njemu se više zna, uglavnom zahvaljujući knjizi Levitina-Krasnova koja je objavljena u Tel Avivu 1979. Pospelovski smatra da je po sredi nešto važno u istoriji Crkve, a nama se čini da u tom ponavljanju čina cara Konstantina ima i nečeg zagonetnog. Ozbiljnija istraživanja su započela nakon sloma modela ruskog komunizma 1989. godine i sva je prilika da će vreme tek doneti više rezultata. Pomenućemo stoga bitne elemente tog neobičnog „scenarija“ koji dosta govori o Crkvi i o modernim vremenima.

Naime, 4. septembra 1943. godine J. V. Staljin je doneo jednu po mnogo čemu neobičnu odluku, i to sam, bez ikakvog udela javnosti, što je i razumljivo za vreme njegovog autoritarnog načina vladanja. Rat se već na neki i to jasan način „prelamao“ u korist saveznika, bitka za Staljingrad je bila dobijena. Verovatno s razlogom, J. V. Staljin je pomišljao da se sistem represije – sa posebno žestokim gonjenjem Crkve – ne može održati i krenuo je u promene. Uostalom, velike promene u totalitarnim sistemima su moguće uvek odozgo – na taj se paradoks moramo navići.

I koliko god to delovalo čudno, danas se zna da je među inicijatorima promena, pored njega bio i L. P. Beriija, čovek koji je oličavao najgoru represiju koja je poznata u modernim vremenima. Dokumenti o tome su danas uglavnom dostupni i iz njih se vidi da je među tačkama za otvaranje na pr-

vom mestu bila ona koja predviđa promenu odnosa prema Ruskoj pravoslavnoj crkvi (RPC).⁵ Do tada, ne samo progonjena nego i bezmalo likvidirana, RPC odjednom postaje priznata i legalizovana s najvišeg mesta. U celu stvar su – koliko se iz dokumenata vidi – bili upućeni još samo Kaganovič, Maljenskov, Molotov i po zlu čuveni čekista Karpov koji je bio na čelu savezne komisije za verska pitanja – i koji je zapravo gonio Crkvu.

Odjednom, zbiva se, dakle, neka vrsta „konstantinovskog obrta“: kremaljski diktator oslobađa RPC i ona sada slobodno deluje ali se, naravno, Staljinov plan svodio na „model“ koji mu je obezbeđivao punu kontrolu nad Crkvom. U pitanju je opet bio jedan kompromis koji je Staljinu davao više nego RPC. Za nekoliko dana je po logorima pronađeno nekoliko velikodostojnika i RPC je oživela tako da je već posle nedelju dana sazvan – to je bila volja Staljina – i pomesni sabor. U daljim analizama će svakako biti zanimljivo pogledati i neke detalje iz danas poznatih spisa, ali se za sada ograničavamo na ono što se odnosi na ponavljanje jednog modela odnosa između države i Crkve koje upućuje na to da trajni model zaista ne postoji, već da postoje, kako neki kažu, „međumodeli“. Ili ponavljanje određenih rešenja iz istorije, ali u novim prilikama, kada se jasno raspoznaju, kako karakteristike tog ponovljenog modela, tako i okolnosti u kojima jedna autoritarna vlast traži model svog opstanka. Dakle, tačno je da J. V. Staljin nije pronašao ništa novo, ali ostaje činjenica da je morao poći u promene. Sve drugo je burna istorija sa raskolima – jer, deo RPC nije verovao i nije prihvatao to, kao što je deo prihvatio kompromis u cilju opstanka.

Crkva između duha i duhova vremena

U tipologiji modela – ako se uslovno prihvati takvo određenje – uglavnom se razlikuju modeli koji se ponavljaju i oni koji se povremeno nude kao rešenja, ali se ne mogu ponoviti.

Takav je slučaj sa teorijom *simfonije* koja se u novije vreme izvlači iz istorije i po kojoj je navodno moguća apsolutna saglasnost između države i Crkve – onakav sklad kakav postoji u muzičkoj simfoniji. Teoriju je uobličio vizantijski car Justinijan II u VI veku i ona je barem ideološki važila u Vizantiji. Ali – što je najbitnije – skladnog odnosa između Crkve i države nikada nije bilo. Uglavnom imamo dominaciju države.

⁵ O tome ima dokumenata u knjizi sećanja na poslednje dane L. P. Berije iz pera njegovog sina ali sa komentarima najpozvanijih francuskih istoričara i stručnjaka za odnose RPC i države – Sergo Beria: *Mon pere au coeur du pouvoir stalinien* – Plon-Criterion, Paris 1999, sa tumačenjem Fransoaz Tom.

Sveti Sava je svojevremeno uneo u svoje *Zakonopravilo* ova načela, ali to ne znači da su odnosi između Crkve i države u srednjevekovnoj srpskoj državi bili apsolutno skladni. Naprotiv, vlast je samo dobijala „posvećenje“ od Crkve, ali su snažne napetosti ostajale. Najveći darovi ljudima su „sveštenstvo i cesarstvo“ i sv. Sava ih posmatra hijerarhijski, što će reći da se država ima priklanjati Crkvi. Takav se model danas – razlozi za to su politički – nudi kao vrlina, ali u stvarnosti toga nema.

Slično stoje stvari i sa, recimo, načelom poznatim pod imenom *dictatus pape*: htelo se da se svetovna vlast podredi duhovnoj, odnosno, da se srednjovekovne pape nametnu u smislu svetovnih vladara. I ovaj se „model“ ne može ponoviti jer su okolnosti drugačije. Evropska društva su, naime, prošla proces strukturacije koji je po svojoj prirodi ireverzibilan. Takva svest bi u Crkvi trebalo da postoji ali je, na žalost, najčešće nema. Ako se kaže i ponavlja *extra ecclesiam nulla salus* – Izvan Crkve nema spasenja – trebalo bi imati na umu da to pravilo važi i danas pod uslovom da svako individualno traži spasenje. Široki pokret hrišćanskih personalista je pokazao da hrišćanstvo i hrišćani nisu u XX i XXI veku sami i da je „moguće spasenje izvan njih“ pa i izvan Crkve i to bi trebalo jasno shvatiti: Crkva se mora okrenuti duhu vremena i svedočiti u okolnostima koje su uveliko drugačije od onih u srednjem veku.

U srpskom pravoslavlju nema se mnogo razumevanja za ovakva hrišćanska otvaranja a razlozi za to – dublji razlozi – su veza srpskog pravoslavlja sa zastarelom slovenofilskom ideologijom ranog XIX veka koja je pravoslavlje uzimala kao ideološko pokriće za rusku državnu kontinentalnu hegemoniju. To je inače u pravoslavlju danas neka vrsta tabu-teme.

Ovi zapisi ne pretenduju na to da u celini osvetle pomenuta otvorena pitanja. Ovde se pominju samo modeli odnosa između države i hrišćanske Crkve, a jedan od mogućih modela tih odnosa, kao što smo rekli, predstavljaju i rešenja ponuđena u pomenutom Ustavu za Evropu i njegovim temeljnim načelima. To su rešenja koja pokazuju da se Evropa, dakle, ipak vraća onom Hristovom načelu odvojenosti države i Crkve. Sekularna država modernog doba – u ovom slučaju EU – ne želi da arbitrira u stvarima verske istine i Crkvi ostavlja punu slobodu.

Osim toga, ona priznaje status hrišćanske Crkve ali u ovom slučaju reč je o razjedinjenom hrišćanstvu i konfesionalnoj pometnji koja je nasleđena. Tu država, odnosno EU, prihvata dijalog, ali ne priznaje posebno ni jednoj religiji ili konfesiji pravo da bude „u korenu Evrope“ jer bi to povredilo multikulturalnost kao jedno od njenih temeljnih načela.

Bilo kako bilo, ovo rešenje iz Ustava za Evropu ima izgleda da bude ozbiljniji i trajniji model mogućih odnosa države i Crkve.

Oni koji znaju više o istoriji „modela“ – a ovde je data samo njihova nepotpuna tipologija prema karakterističnom obrascu – nisu iznenađeni što ova kva rešenja iz Ustava za Evropu u Srbiji nailaze na odbijanje – i to, upravo u pravoslavnim krugovima. Problem se može jednostavno prikazati: Crkve na pravoslavnom Istoku – čak i nakon sloma ruskog modela komunizma – su *de iure* odvojene od države ali nisu i *de facto*. To se jasno vidi na svakom koraku. Pravoslavlje se uzima – prema ruskom slovenofilskom obrascu – kao faktor nacionalne identifikacije, a ne kao čin vere koja je individualni izbor i stav.

SPC se vekovima nalazila u ulozi ključne nacionalne institucije, a danas se u tom smislu govori da je ta Crkva „jedina integrativna snaga društva“. U tom smislu SPC arbitrira u svim važnim pitanjima za državu i opstanak naroda pri čemu nudi zaista arhaična rešenja.

Pravoslavlje čuva jevanđeoske izvore vere i nade ali vezano za državu po principu spojenih sudova ono – danas i ovde – neutralizuje upravo tu snagu vere i nade. To je ključna karakteristika ovog momenta u relacijama srpskog pravoslavlja.⁶

⁶ O ovim pitanjima raspravljali smo i u oledima: *Sabornost – regeneracija totalitarizma*, Republika 334–335, *Da i ne Alena Beznasona*, Republika 338–339 i *Iskušanja klerikalizacije*, Republika 352–353 – pa se ove beleške o modelima odnosa između države i Crkve mogu uzimati samo kao prateći komentar objavljen u našim istraživanjima.